

PAPER DETAILS

TITLE: 1922 Manisa Büyük Yangini: Harîk-i Hâil

AUTHORS: Nejdett BILGI

PAGES: 231-251

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2372578>

1922 Manisa Büyük Yangını: Harîk-i Hâil^a

Nejdet Bilgi^{b, c}

Özet

Manisa 25 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgal edildi. Üç yıldan fazla işgal altında kalan şehir, 8 Eylül 1922 tarihinde kurtuldu. Savaşı kaybeden Yunan ordusu, birçok yerleşim yerini yakıp yıktı. Bazı şehirler ise özel gruplar tarafından yakıldı. Yangın Taburları olarak adlandırılan bu gruplar, özellikle büyük yerleşimlerin yakılmasında rol oynadılar. Manisa da bu şehirlerden birisidir. Yunan ordusu şehri terk etmeden iki gün önce, bu yangın taburları şehri çeşitli yerlerinden ateşe verdiler. Halkın önemli bir kısmı dağlara sığındı ve yangını buradan izlemek zorunda kaldı. Yangın 8 Eylül'de Türk ordusu tarafından söndürüldü. Oluşturulan komisyonlarla, can ve mal kayıpları tespiti çalışıldı. Bu çalışma konuyla ilgili arşiv belgelerine dayanmaktadır. Yangının sonuçları tespit edilmeye çalışıldı. Konuyla ilgili önceki yayınlar sınırlı bilgiler içermektedir. Bu çalışma konuyla ilgili tespit edilen belgelerin tamamının değerlendirildiği ilk çalışmadır.

Anahtar Kelimeler

Manisa
Yangın
İşgal
Yunanlılar

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 13.04.2022
Kabul Tarihi: 20.07.2022
Doi: 10.18026/cbayarsos.1103045

1922 Manisa Great Fire: Terrible Fire

Abstract

Manisa was invaded by the Greeks on May 25, 1919. After three years of Greek occupation, the city was liberated on September 8, 1922. Having lost the war, the Greek army burned and destroyed many settlements. Some cities were burned by private groups. These groups, called the Fire Battalions, played a role, especially in the burning of large settlements. Manisa is one of these cities. Two days before the Greek army left the city, these fire battalions set fire to the city from various parts. A significant part of the people took shelter in the mountains and had to watch the fire from there. The fire was extinguished by the Turkish army on 8 September. Commissions were created to determine the loss of life and property. This study is based on archival documents related to the subject. The aim is to determine the consequences of the fire. Previous publications on the subject contain limited information. This is the first study in which all the documents identified on the subject are evaluated.

Keywords

Manisa
Fire
Occupation
Greeks

About Article

Received: 13.04.2022
Accepted: 20.07.2022
Doi: 10.18026/cbayarsos.1103045

^a Bu yazının taslak metni şu broşürde yayımlandı: "1922 Manisa Yangını: Harik-i Hail," *Kurtuluş, İzmir'in İşgalden Kurtuluşunun 98. Yılı, Eylül 2020*, ss. 83-94.

^b İletişim Yazarı: nejdet.bilgi@gmail.com

^c Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. ORCID: 0000-0002-2288-616X.

Giriş

Tarih boyunca şehirler için en yıkıcı olan olayların başında yangınlar gelmektedir. Manisa şehri için de durum farklı değildir. 1922 yangını kadar olmasa da, Osmanlı tarihi boyunca Manisa şehri başka yangınlara da sahne olmuştur. Uluçay'ın tespitlerine göre, ilk yangın bilgisinin tarihi 2 Ağustos 1611'dir. Bu tarihte Manisa Galle (ürün) pazarında büyük bir yangın çıkmış, bütün dükkanlar ve kahvehaneler yanmıştır (Uluçay, Kronoloji, 125,126). Manisa şehrindeki ikinci yangının tarihi 1614 yılının Ekim ayıdır. Manisa çarşısında büyük bir yangın çıkmış ve Pasbanbaşı Ahmet sorumlu tutulmuştur (Uluçay, Kronoloji, 132). 1709 yılında da Manisa'da büyük bir yangın çıkmış ve pek çok dükkan yanmıştır (Uluçay, Kronoloji, 299). Şehir tarihindeki dördüncü yangın 18 Ekim 1716 gecesi çıkmış ve bedesten, bütün dükkanlar, iplik pazarı, namazgah, Kurşunlu Han ve Balık Pazarı arasındaki dükkanlar ile kahvehaneler yanmıştır (Uluçay, Kronoloji, 312). Manisa çarşısında bu tarihten sonra kayıtlarda görülen ilk büyük yangın, 7 Temmuz 1858 tarihini taşımaktadır. Bu, şehirde çıktığı bilinen beşinci yangındır. Kaza ile çıktığı ve kısa sürede yayıldığı belirtilen yangında 1.200 kadar dükkan, 10 Hristiyan evi, 2 han, 14 koltuk ve meyhane yanmıştır (İ. DH., 409/27045, 2). Şehirde bu tarihten sonra, Haziran 1892'de Hükümet konağı (DH. MKT., 1843/118, 1) ile 1904 Temmuz'unda, bir okul yanmıştır (Y. MTV., 262/148, 1).

Bu tarihten de görüleceği gibi, Manisa şehrinde daha önceki yıllarda da yangınlar çıkmıştır. Fakat bunların hiçbirisi kasıtlı olarak, yok etmek maksadıyla çıkarılmamıştır. Aksine hemen hepsi kaza eseri veya ihmal sonucu çıkan yangınlardır. 1922 yangını ise bunlardan bütünüyle farklı olup, özel amaç güdülerek çıkarılmış bir yangındır ve o yüzden de tahribatı büyüktür.

Bugün, yangına ilişkin yazı veya görsel malzeme aradığımızda, karşımıza şu altı kaynak grubu çıkmaktadır: Birincisi, yangından birkaç ay sonra resmi makamlar tarafından yangın mağdurlarından derlenen beyannameler (BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 40-40-2-1-33); ikincisi, o tarihlerde şehirdeki sultanide/lisede tarih öğretmenliği yapmakta olan Yörükoğlu Nuri'nin yazdıkları (Yörükoğlu, 2002); üçüncüsü kurtuluşun ardından şehri gezen ve gören gazetecilerin yazdıkları (Halide Edib vd, 1338); dördüncüsü, resmi makamlar tarafından mezalime ilişkin yapılan yayınlar (AYZV, 1338); beşincisi yangınla ilgili hatıralar (Su, 1982; Berk, 1982) ve sonuncusu, yangından dört ay sonra (11-12 Ocak 1923) çekilmiş, harabe halindeki kentin fotoğraflarıdır (<http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>). Bunların dışındaki bir kaynak grubu da, yangını yaşayanların anlattıklarını aktaranlardır (Köklü, 2008; Ergiydiren, 2009, Yeğinobalı 2000).

İşgal ve Yenilgi

Manisa, İzmir'in işgalinden tam 10 gün sonra 25 Mayıs 1919'da işgal edilmişti. Manisa'nın işgal edilmeyeceği yalanlarıyla şehrin ileri gelenlerini direnişten uzak tutmayı başaran Mutasarrıf Hüsnü Bey ise, işgal günü Dahiliye Nezareti'ni telgrafla bilgilendirmişti. Telgrafta, bir Yunan komutanın öğleden sonra saat birde makamına gelerek Manisa'yı işgal edeceklerini bildirdiğini ve telgrafi yazdığı sırada da, Yunan askerlerinin hükümet konağı ve çevresini tuttuklarını belirtmektedir (Bilgi, 2008, 121-122). Yunan işgalinin ertesi günü, şehrin yegane Türkçe gazetesi olan *Ertuğrul*, işgal karşısında Türklerin metin ve sabırlı tutumlarına vurgu yapma ihtiyacını hissetmişti (Bilgi, 2001, 667). İşgal tehlikesine karşı ortaya çıkan direniş düşüncesinin engellenmesi, şehre giren Yunan kuvvetlerinin sükûnetle ve sabırla karşılanmaları sonucunu doğurmuştu. Hatta, Hristiyan halkın bazı taşkınlıkları da, kınamayı gerektirecek bir durum olarak görülmemişti.

Manisa’da sükûnetle başlayan Yunan işgali, çeşitli baskı ve zulümlerle 8 Eylül 1922 tarihine kadar sürdü. 26 Ağustos 1922 sabahı başlayan Büyük Taarruz, Yunan ordusunun 30 Ağustos 1922’de Başkumandanlık Savaşı’nı kaybetmesi ve geri dönüşü olmayan bir çekişme başlamasına neden oldu. Yarı çıldırmış olarak çekilen Yunan ordusu, geçtiği köy, kasaba ve şehirleri, sonsuza kadar kaybetme duygusuyla yakmış, yıkmış ve yağmalamıştır. 1922 İngiliz yıllık raporunda bu tutum şöyle yer alıyor: “Geri çekilirken Yunan ordusu vahim mezalimde bulunmuştu. Geçtiği her yerde, kırsal bölgeler harap edildi; Eskişehir, Uşak, Kütahya ve diğer şehirler ve köyler yakıldı (Satan, 2011, 51).

Uşak’tan Manisa’ya

Bozguna uğrayan Yunan ordusu, Afyon-İzmir ekseninde çekilirken, önüne gelen köy, kasaba veya şehirleri ateşe veriyor, halkı da katlediyordu. Savaşı kaybetme ihtimalini dikkate alarak bunu planlamışlardı. Nitekim, bu yangınlara şahit olan Nurettin Paşa, 5 Eylül 1922’de Alaşehir’den gönderdiği bir raporda şu ifadeye yer veriyordu: “Düşmanın bir program tahtında ahalimizi ve servet-i milliyemizi imha ettiği, artık sabit olmuştur” (ATBD, 1994, 18,20). Yunan ordusu geri çekilirken, 31 Ağustos’ta Uşak’ı Rum ve Ermenilerden oluşan imha ekiplerine yaktırmıştı (Tutsak, 1998, 46-47). 1 Eylül 1922 tarihli Harp Ceridesi’nde, “Uşak istikametinde büyük yangın dumanları müşahade ediliyordu” deniliyor (ATBD, 2008, 59,188). Türk ordusu aynı gün Uşak’ı işgalden kurtardığında, şehirdeki 1.800 ev ve dükkan ile 16 cami, mescit ve tekke yanmış bulunuyordu (Tutsak, 1998, 48). 4 Eylül’de Eşme’ye gelen Mahmut (Soydan) Bey, “Yunanlılar bu şehri de bir yangın harabesine çevirmişler. İki yüz haneli ve oldukça mamur bir kasabadan bir kulübe bile yangından masun kalmamış. Düşmanın kaçış yolu harabeye, yangın tarlasına dönmüş” diye not etmiş (HTM, 1996, 18). Eşme için 1923 yılında yapılan tespitte göre, tamamen yanan köy sayısı 18, kısmen yanan köy sayısı 10, tamamen yanan ev sayısı 996’dır (BCA, 30-10-0-0/MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, 5-30-37-21/20).

Takip hareketini yürüten Türk süvari birlikleri 4 Eylül’de Kula’yı yanmadan kurtardılar (ATBD, 2008, 62,190). 5 Eylül’de önce Alaşehir’i, sonra Salihli’yi işgalden kurtardılarsa da yanmalarına engel olamadılar. Her iki şehirdeki yangın postaları, Türk ordusu gelmeden şehri ateşe vermişlerdi (Sarıhan, 1996, 631). 4 Eylül’de Harp Ceridesi’ne düşülen notta, “Alaşehir istikametinden büyük yangın dumanları tarassud edilince (gözlenince) vaziyet daha ziyade tenevvür eylemiş (açıklık kazanmış) olduğundan bir an evvel azami kuvvetle ovaya inmek” gerekliliğinden söz edilmektedir. 5 Eylül tarihli notta ise, “Alaşehir ve tekmil ova yangınlarla kapanmıştı” denilmektedir. Alaşehir’de kurtarılacak bir şey kalmadığı, şiddetli muharebelerden sonra Yunanlıların çekildikleri de belirtilmektedir (ATBD, 2008, 194-195,198-199). Nurettin Paşa, aynı gün Cephe Komutanlığı’na gönderdiği raporda, “Düşman Alaşehir kasabası ve oadaki bütün köyleri kamilen yakmış ve gayrimüsellah ahali ve kadın ve çocukların bir çoğunu pek vahşiyane bir surette katletmiştir” demektedir (ATBD, 1995, 18,20). Alaşehir için 1923 yılında yapılan tespitte göre, tamamen yanan köy sayısı 8, kısmen yanan köy sayısı 20, tamamen yanan ev sayısı 988’dir (BCA, 30-10-0-0/MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, 5-30-37-21/20).

Türk ordusu 5 Eylül’de Salihli’yi de kurtardı. Nurettin Paşa 6 Eylül’deki ordu emrinde, Salihli civarındaki birliklerimizle çatışan düşman birliklerinin, “Salihli kasabasını ve civarındaki köyleri tamamen yakıp garbe çekil” diklerinden söz etmektedir (ATBD, 1995, 25-27). 7 Eylül’de yazdığı bir raporda, Salihli’nin 5 Eylül’deki kurtuluşunu ve yangını anlatırken: “süvarimiz Salihli’yi bırakarak şimale çekilmiş bu fırsattan istifade eden düşman Salihli’yi kamilen yakmış ve garbe (batıya) çekilebilmiştir” (ATBD, 1995, 41-44) diyor. Salihli için 1923 yılında yapılan tespitte göre, tamamen yanan köy sayısı 7, kısmen yanan köy sayısı 10, tamamen yanan ev sayısı 385,

kısmen yanan ev sayısı 314'tür (BCA, 30-10-0-0/MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, 5-30-37-21/20).

İlerleyen Türk ordusu, Salihli'den sonra 7 Eylül'de Ahmetli ve Turgutlu'yu da yanar haldeyken kurtardı. Ahmetli ve Turgutlu'daki yangınlar da tahrip taburları tarafından çıkarılmıştır (Us, 1964, 62; Su, 1982, 81). Nurettin Paşa 7 Eylül'de Ahmetli'den gönderdiği raporda, Ahmetli'nin Yunanlılar tarafından tamamen yakıldığını belirtiyor. Öğle saatlerinde Turgutlu'nun ve Manisa'nın yanmakta olduğu haberini aldığını da ilave ediyor (ATBD, 1995, 56,58). Kolordu Komutanı İzzettin Paşa da günlüğüne, 7 Eylül'de Ahmetli'ye geldiklerini belirttikten sonra, *“Düşman mütemadiyen yakıyor ve kaçıyor. Mezalimden başka bir şey yaptığı yok. En mamur kasabalarımızı ve köylerimizi yakıyor. Kasaba ve Manisa'da yanıyor”* diyor (Çalışlar, 1997, 393). Turgutlu'da yangın 4 Eylül akşamı İstasyon civarındaki cephane ve gazhanenin infilak ettirilmesiyle başlıyor ve iki günden fazla sürüyor (Gökyayla-Akgüvenç, 2020, 453). Falih Rıfkı, Turgutlu yangınına şöyle özetliyor: *“Ateş, yağma, soygun ve kıtal iki gün iki gece devam etti. Burada da ölmekten ve yanmaktan kurtulanlar, ağlaşarak bağırsarak dağa bayıra kaçtılar ve Perşembe günü ordumuzla beraber Kasaba'nın henüz tüten harabelerine avdet ettiler”* (Atay, 1338, 79).

Yangına Doğru

Resmi yayında Manisa şehrinin yangın süreci 5 Eylül 1922 gecesinden başlatılmaktadır. Fakat öncesinde bir hazırlık yapıldığına da vurgu yapılmaktadır. Benzer bir anlatım olayın tanığı durumunda olan, Nuri Yörükoğlu'nun yazdıklarında da vardır. Yörükoğlu, öncelikle Türk ordusunun taarruz hareketine başladığından haberi olmayan Manisa halkının, bazı olağandışı hareketlilikten çıkarım yaptığına vurgu yapıyor. Ve bu süreci somut olarak 3 Eylül Pazar günüyle başlatıyor. *“Bu hal bozgunun izleri idi. Trenler birbirini takip ediyor (...) kompartımanlar, vagonlar hıncahınc, yaylar gergin, pek ağır bir surette yaralı ve göçmen taşıyordu”* diyor Yörükoğlu, göçmen kabilelerinin istasyonda, sokaklarda, pazarlarda dolaşmalarının Müslüman halkta korkuya neden olduğunu da belirtiyor (Yörükoğlu, 2002, 91). Cephe yönünden başlayan göç dalgasına ve yaralı askerlere vurgu yaparken, Manisa *“bu tablo karşısında, hareketsiz ve sessiz yarınki geleceğini düşünerek ağlıyor, sızlıyor, inliyordu”* diyor. *“Çarşı ve pazar, trenin her düdüğünden sonra Ermenilerle doluyor, kadınları her tarafa yayılıyordu”* diyerek, özellikle göçmen akınlarının zafer hakkında fikir verdiğini de belirtiyor (Yörükoğlu, 2002, 92). Yörükoğlu, halkın bu sıralarda şaşkın, bitkin halde, durumu kavramaktan uzak olarak, acı bir sessizlik içinde olduğunu yazıyor. Türkler gerçek durumdan haberdar olamadıkları için, heyecanlarını saklı tutuyorlardı diyor (Yörükoğlu, 2002, 93). Bazıları tarafından, Yunan ordusunun bozguna uğradığı ve Rumlarla birlikte şehri yakarak terk edecekleri öğrenilmişti (Yörükoğlu, 2002, 94; Ergiydiren, 2009, 8). Doğudan batıya süren göç ve yaralı akını, bu duyumun dikkate değer olduğunu gösteriyordu. Yunan hafiyeleri ve jandarmalarının, sürekli hükümete ve karakollara girip çıkmaları, *“müphem bir sessizlik içinde”* olan halkı, durumu anlamlandırmaya zorluyordu (Yörükoğlu, 2002, 95-96).

Bozgunun bazı belirtileri, *“ayakları şişmiş askerlerin vahşi bir surette dolaşmalarından”* hissediliyordu (Yörükoğlu, 2002, 97). Nitekim ilk işaret, 4 Eylül Pazartesi kendini gösterdi. Bir Yunan askeri Belediye binasının önünde, *“Yakacağım, dünyayı savuracağım”* şeklinde tehdit savurmuştu. Müdahale edildiğinde, elindeki bombayla, *“Gelmeyin, yakacağım. Taş üstünde taş bırakmayacağım”* şeklinde ikinci bir tehdit savurması, bir heyecan dalgası yaratmıştı. Askerin elindeki bomba alınarak sükunet sağlanmıştı, ama komitacı bir Rum'un *“Ne sanıyorsunuz ya, elbette yakar ve yakacak”* şeklinde bir nara atması, herkesi yeniden kaygılandırmıştı. Bu kaygı,

dükkan ve mağazaların çoğunun erkenden kapanmasına neden olmuştu (Yörükoğlu, 2002, 98-99).

Bu arada işgal ordusunun komutanları başta olmak üzere, üst düzey resmi görevliler şehri sessizce terk etmişlerdi. Şehrin belediye başkanı ve Türk toplumunun ileri gelenleri, aralarında toplanarak muhtemel tehlikeleri aşmanın yollarını aramaktaydılar. Sıkıyönetim yetkilileriyle görüşerek önlem almaya çalıştılar. Yunan yetkili, her türlü güce sahip olduğunu, endişeye yer olmadığını söyledi. Türk heyetinin karma devriye kurulması önerisini kabul etmedi. Yunan yetkili, Türk ordusunun ilerlemekte olduğunu ve Manisa'ya ulaşana kadar şehirde kalacağını ve hiçbir olaya meydan vermeyeceğini söylemek zorunda kalmıştı. Arada da, Yunan ordusunun bozgun halinde olduğunu belirterek ve *"miktarı otuz bine yaklaşan orduya ne yapabilirim"* diyerek, tehlikeyi de vurgulamaktaydı (Yörükoğlu, 2002, 100-104).

Bu arada şehre akın akın Rum ve Ermeni göçmen geliyor, kiliselere yerleştiriliyorlardı. Aralarındaki Müslümanlar ise camilere yerleştiriliyordu. Giderek tedirginlik yaratan bu durum, şehirde dellal çağrısıyla yatıştırılmaya çalışılıyordu. Akşam saatlerinde şehrin ileri gelenlerinden bir grubun, İzmir'deki Yunan veya İtilaf Devletleri temsilcileriyle durumu görüşmeye gittiği duyulmuştu (Yörükoğlu, 2002, 105-109).

Aslında şehir halkını tedirgin eden şey, hemen hiç konuşulmayan ama kulaktan kulağa yayılan tehlikeydi. Rum, Ermeni ve Yunan üçlüsünün, şehri terk etmeden yakıp yıkacaklarına dair belirtiler ortaya çıkmıştı. Bazı Rumların evlerine benzin tenekeleri getirmesi, Rum ve Ermeni komitacılarının mahalle ve sokaklardaki olağandışı hareketliliği, halk arasında bir facianın hazırlığı gibi görülüyordu. (Yörükoğlu, 2002, 110-113).

5 Eylül günü halkın çok azı evinden çıkmaya cesaret etti. İşyerlerinin çoğu açılmadı. İnsanlar üst katlardan, damlardan olanı biteni gözlemlemeye, kendince yorumlamaya çalışıyordu. Şehirde işgal ordusunun silahlı devriyelerinin dolaşması, çevredeki Rum köylerinin boşalması, götürebildikleri her şeyi İzmir'e taşımaları, iyice görünür hale gelmişti (Yörükoğlu, 2002, 114-115).

5 Eylül gününe ait anılarını anlatan Kamil Su, Alaybey mahallesinde oturduklarını, Turgutlu yönünden akın akın gelen yorgun Yunan askerlerinin, caminin bitişiğindeki çeşmede serinlediklerini, perişan halde ve çoğunun yaya olduğunu, aralarında Ethem'in birliklerinin de bulunduğunu ve akşama kadar insanların evlerinden ayrılmadıklarını yazıyor. Ayrıca korku içinde olduklarını, yangının ne zaman, nereden ve nasıl başlayacağını ve sonra ne olacağının merakı içinde bulunduklarını da ilave ediyor (Su, 1982, 60-61).

Şehirde yangın ve yıkım ihtimali karşısındaki ilk toplu hareket, Ulu Cami çevresinde başladı. Mahallenin ileri gelenleri, 5 Eylül akşamüzeri, halkın sessizce Ulu Cami'ye sığınmaları kararını aldı. Birkaç mahalle halkını barındırabilecek büyüklükte olan cami, yangın ve saldırılara karşı en güvenli yer olarak değerlendirilmişti. Ayrıca dağa yakın olması da dikkate alınmıştı. Kısa sürede Ulucami, Göктаşlı ve Danişmenthalil mahalleleri halkı, Ulu Cami'ye sığındı. Karanlık bastığında dışarıda sadece güvenlik önlemleri alan ve gözetleme yapan erkekler bulunuyordu (Yörükoğlu, 2002, 116-119). 5 Eylül gecesi ilk yangın Karaköy semtinde çıktı. Sonradan Ermeniler tarafından çıkarıldığı anlaşılan yangın, çevredeki halkın çabalarıyla kontrol altına alınmıştı. Ev halkı ise, birçok Manisalı gibi, daha güvenli bir yere sığındıklarından canlarını kurtarmışlardı (Yörükoğlu, 2002, 120-121).

5 Eylül gecesi yaşananlara ait birkaç görüntü, 6 Eylül'ün habercisiydi. Kamil Su, o gece evlerinin çok kalabalık olduğunu, sürekli bir şeyler öğrenme çabası ile komşularının gelip

gittiklerini, kimsenin yatıp uyuyamadığını anlatıyor. Evlerinin ana caddeye yakın olduğunu belirterek şöyle devam ediyor: “Yunan askerlerinin caddeden geçişi sürüp gidiyordu. Bunların yüksek sesle konuşmaları, nal ve tekerlek sesleri gecenin sessizliğinde daha da belirgin şekilde eve kadar geliyordu (Su, 1982, 61).”

Nuri Yörükoğlu, Manisa için korkunç bir son planlayan tahrip müfrezelerinin, o gece mahalleleri dolaşarak, şehirde çıkarılacak yangının yaygınlaşması için dört kol halinde örgütlendiklerini yazıyor: 1-Karaköy ve Velioğlu grubu, 2-Yenicami, Mollaşaban ve Yarhasanlar grubu, 3-Çarşı grubu ve 4-Sazmahalle grubu (Yörükoğlu, 2002, 121). Manisa yangınının önceden planlandığı, Tahkikat Heyeti’nin raporunda da belirtilmektedir (AYZV, 1338, 100-101).

Yangın Günleri

Cumhuriyet Arşivi’nde bulunan ve yangın mağdurlarına ait olan 40 adet beyannameden 18 tanesinde, yangın tehlikesi dolayısıyla evlerin terk edildiği tarih verilmektedir. Buna göre üç aile 4 Eylül’de, dokuz aile 5 Eylül’de, iki aile 6 Eylül’de ve üç aile 7 Eylül’de ve bir aile 8 Eylül’de evlerini terk etmişlerdir (BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 40-40-4/5; 40-40-2/1-6,8-10,13-15,17,21,24,28,31). 4 ve 5 Eylül’de henüz yangın olmamakla beraber, evlerin terk edilmesinden, yangın tehlikesinin hissedilir boyutlara ulaştığı anlaşılıyor. 6 ve 7 Eylül’de ise yangın başlamış ve sürmektedir. Evini terk eden 40 aileden bir kısmı dağa, bir kısmı ovaya veya bağa, bir kısmı çevre köylere, bir kısmı da İzmir’e sığınmıştır.

Foto 1: Manisa şehir merkezinden Ulu Cami, 11 Ocak 1923, Frédéric Gadmer

Yörükoğlu’nun verdiği ve yukarıda nakledilen bilgilere göre, ilk yangın 5 Eylül akşamı başlamışsa da söndürülmüştür. Dolayısıyla Manisa yangını organize bir şekilde, 6 Eylül sabah

saatlerinden itibaren başlamıştır. Şehirde yangınla eş zamanlı olarak yaşanan, ilişkili başka olaylar da vardır. Günlerdir ardı arkası gelmeyen, cephe yönünden İzmir'e akan Yunan askerleri ve Rum göçmenler, Manisalılarda yeterince tedirginlik yaratmıştı. 5-6 Eylül gecesi Yangın Taburlarının hazırlıkları sürerken, Yunan ordusu ve göçmenlerin geçişi de sürüyordu. Müslüman halk ise, çaresizlik içinde uykusuz sabahlıyordu. Yunan ordusu ve Rum göçmenler çarşıdan geçerken işyerlerini yağmalamaya da başlamışlardı. 6 Eylül sabahı çarşıda silah sesleri ve yağmalamalar artınca, halk evlerini terk ederek dağa doğru kaçmaya başlamıştı. Geceyi Ulu Cami'de geçiren halkın da dağa sığınmalarına karar verildi. Aynı saatlerde şehirden silah ve bomba sesleri yükselmeye başlamıştı. Aynı zamanda şehrin farklı yerlerinde de yangınlar çıkarılmıştı. Evinden çıkan halk, dere boyu yolları izleyerek dağa tırmanmaya başlamıştı. Nihayet, şehrin merkezi durumundaki çarşı yanmaya, alevler sokakları takip edencesine yayılmaya başlamıştı. Şehirde yağma, katliam ve yangın adeta birbiriyle yarışır hale gelmişti. Bunlara engel olmaya çalışanlar da yok değildi, fakat çoğunun hayatına mal oluyordu (Yörükoğlu, 2002, 122-128). Aynı Ali mahallesinde Ahmet oğlu Bekir Çavuş, her türlü tehlikeyi göze alarak, üç gün üç gece direnmiş ve bir kolunu kaybetmişti (BCA, 30-10-0-0/MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, 133-953-1-3/1-2).

Foto 2: Manisa Hüseyin Ağa Camii ve çevresi, 11 Ocak 1923, Frédéric Gadmer

Kamil Su, yangının 6 Eylül sabahı nasıl başladığını şöyle hatırlıyor: “Yangın sabaha karşı çarşıda başladı. Bu yönde gürültüler ve patlamalar oluyordu. Silah sesleri de artmıştı. Sonradan çarşıdaki dükkanların gaz yağı ve benzin dökülerek tutuşturulduğunu öğrendik. Büyük gürültü ile patlayanlar da bombalardı. Aynı anda birkaç yerde birden dumanlar görüldü. (...) Çarşı evimizden oldukça uzakta idi. Bu sebeple nerelerin yanmakta olduğunu kestiremiyordum (Su, 1982, 60-61).” İlhan Berk, yangınla ilgili şunları söylüyor: “Kent yanıyordu ve ablam bizimle dağa gelmek istememişti. Ben neden sonra onun, yangın evimizi sarınca, odasından çıkıp kente indiğini, öyle bir zaman dolaştıktan

sonra, saçlarından tutuşarak yanıp küll olduğunu öğrendim (Berk, 1998, 42; Avan, 2019, 33).” Yusuf Atılgan ise şunları anlatıyor: “1922 yılı Eylül başında Yunanlıların kaçarken yaktıkları kentten bizler dağa sığınırken ne babam ne dayım alabilmiş beni anamın kucağından; o sıralar incecik, çelimsiz bir kadın olan anam çıkarmak zorunda kalmış beni dağa. Her yanından cayır cayır yanan koca kenti dağdan birkaç gün seyretmiş olacağım elbet ama hiçbir şey anımsamıyorum. Bizim evimiz de yandığı için yangından sonra Manisa’nın 20 km. uzağındaki Hacırâhmanlı köyüne yerleşmişiz (Atılgan, 1981, 6).”

Yangına çocuk yaşta tanıklık eden Gülfem İren, hatırladıklarını şöyle anlatıyor: “Sabaha karşı kurumuş dere yatağından dağa çıktık. Biz çıkarken Manisa yanıyordu artık. Şehrin ışığıyla aydınlanıyor, onun hararetiyle ısınıyorduk. Ve öyle yaşadık üç gün üç gece. Bomba gibi camlar patlıyor. Üzüm çuvalları, reçel tenceresi gibi kaynıyor. Atlar damlarda bağlı kalmış, bacakları havada şişirilmiş balon gibi yatıyorlar. Ağaçlar devrilmiş yanmış da kütükleri hala yanıyor. Koku, sıcak, açlık, korku.” İren, yangının üçüncü günü, uzaktan gelenleri ilk önce düşman sanıp saklandıklarını, fakat Türk askerleri olduğunu anlayınca, “kurtarıcılarının geldiğini anlayıp atların ayaklarını öptüklerini” de belirtiyor (Neyzi, 2013, 115).

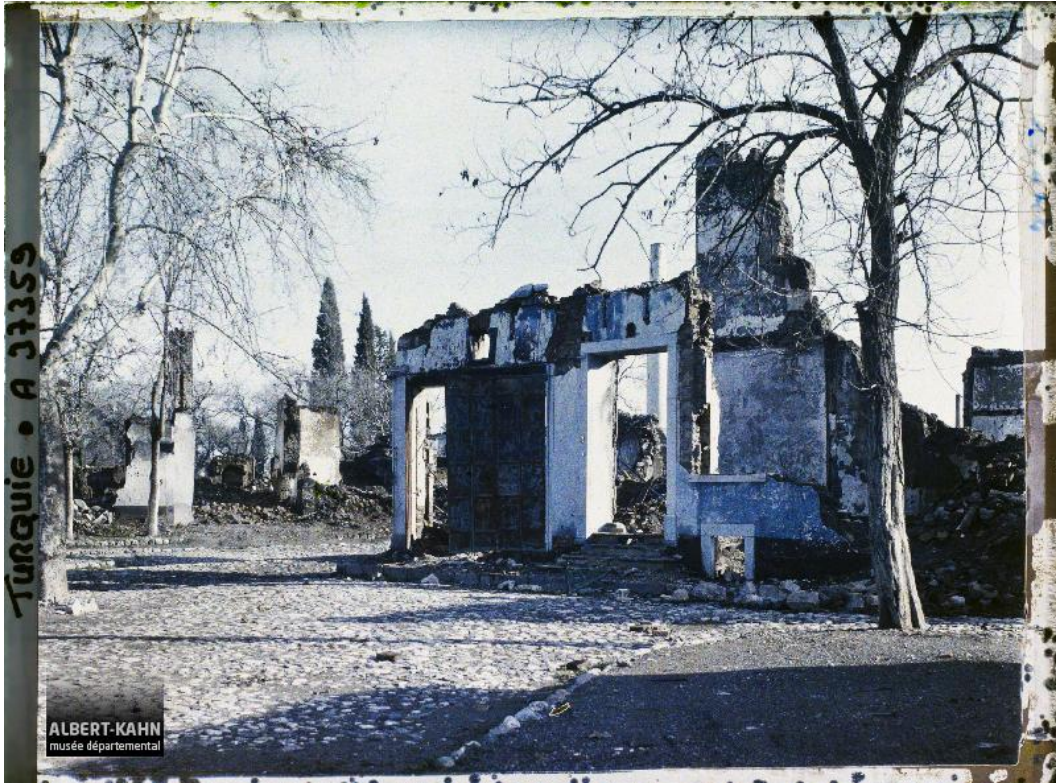

Foto 3: Manisa şehri yangın harabeleri, 11 Ocak 1923, Frédéric Gadmer

Kaynaklar yangının başlangıç anı ile ilgili farklı bilgiler veriyorlar. Kamil Su, yangının sabaha karşı çarşıda başladığını söylüyor. Nuri Yörükoğlu’nun anlatımından, yangının sabah saatlerinde çarşıda başladığı anlamı çıkıyor (Yörükoğlu, 2002, 122-129). Tahkikat Heyeti’nin raporuna göre, yangın akşam saatlerinde Kışla binasında başlamış ve sonra çarşıda benzin dökülerek ve bombalar atılarak devam etmiştir (AYVZ, 1338, 101). 6 Eylül’de başlayan yangının tanıklıklarının, şehrin farklı yerlerinde bulunmalarından farklılıklar içerdiği anlaşılıyor.

Yangının organize bir faaliyetin ürünü olduğunu, yerinde yaptığı incelemelerden sonra söyleyen Yakup Kadri, yangını çıkaran taburun, Manisa Mevki Kumandanı Filipos tarafından yönetildiğini vurgulamaktadır. Filipos'un tahrip ve yangın taburlarına gerekli emirleri verdikten sonra, yangını seyretmek için Belediye binasının balkonuna çıktığını, saat sekiz civarında dış mahallede başlayan yangının dumanını, ardından da çarşıdan ve şehrin başka noktasından yükselen dumanları gördüğünü belirtiyor. Şehrin her yerini ateş ve dumanın kapladığını belirttikten sonra, şu tasviri yapıyor: *"Yarım saat zarfında şehrin beş on noktasından birden patlayan ve müteakiben biri birine kol atarak genişleyen yangın, Manisa'yı bir yanardağ haline sokmuştu. Derinden derine yıkılan evlerin çatırtıları, bağrıışan halkın vaveylası, silah sesleri ve bomba tarakaları hep bir araya karışarak bir bora esnasında bir ormanda duyulan mahuf [korkunç] uğultuları hatırlatıyordu* (Yakup Kadri, 1338, 29-34)."

Yanan şehri gezen başka bir gazeteci Falih Rıfkı, artık eski Manisa'ya benzemeyen şehirde, yangın şahitlerinden dinlediği korkunç olayları anlatırken, *"Manisa bir Salı sabahından Perşembe gününe kadar iki gün iki gece yandı. Halkın felaketten daha evvel haberi vardı, fakat ne kaçmak, ne korunmak mümkündü"* diyerek, halkın yangından önceki çaresizliğini belirtiyor. Yangınla ilgili anlatılanları aktarırken, *"yanan Manisa'dan ateşe atılan kadınların, vurulan çocukların avazesi geliyordu. Halk süngü çemberlerini yararak ovaya kaçıyor, analar yaralı çocuklarını çiğniyor, bütün bir aileden sağ kalmış tek bir insan kah yanan şehre, kah firar eden kalabalığa dönerek saçını yoluyordu"* (Falih Rıfkı, 1338, 69,74) diyerek, yangın sırasındaki çaresizliğe vurgu yapıyor.

Nuri Yörükoğlu, yangının ilk günü, öğle olmadan şehrin altı mahallesini sardığını, dağın yamaçlarını ve tepelerini dolduran ve hala dağ yamaçlarına tırmanmaya çalışan mahşeri kalabalığın, şehrin giderek büyüyen yangınına acı içinde izlediğini belirtiyor. Yangınla baş etmeye çalışan veya sığınabilecek yerler bulup şehirde kalan insanın da çok olduğunu, fakat bunların bir kısmının öldürüldüğünü de ilave ediyor (Yörükoğlu, 2002, 129-131). Yakup Kadri, Yunan devriyelerinin engellemelerine rağmen, *"evlerinden dışarıya fırlayıp sokaklara yayılan halkı dağlara ve ovalara dağılmaktan men edemediler. Bu halkın evlerinden dışarıya uğrayışı, aynı zamanda muhtelif noktalarda hep birden fışkıran suların birer küçük sel halinde akışı gibi bir şey oldu* (Yakup Kadri, 1338, 35)" diyor. Yörükoğlu, 6-7 Eylül gecesi dağa sığınan insanların çaresizliğini ise şöyle anlatıyor: *"Etrafa kıvılcımlar saçarak göklere yükselen kızıl alevler, vadilerde, derelerde ve Sandikkale civarında topluluklar halinde bulunan ve yarınki akıbeti düşünerek inleyen halkın uzaklardan dahi seçilmesine imkan veriyordu. Çünkü bu müthiş yangının kızıl alevleri her tarafı aydınlatıyordu. Gözleri şehre dönük bu muzdarip insanların kimisi şehirde kalan kocasını, babasını, kimisi de kaybettiği anasını ve çocuğunu düşünüyordu* (Yörükoğlu, 2002, 132)."

Yangının ikinci günü, yani 7 Eylül'de cephe istikametinden Manisa'ya, oradan da İzmir'e giden yollar, Yunan ordusunun ortalığı toza bulayan süvarileriyle doluydu. Yangının ilk yayıldığı çarşı artık enkaz halindedir. Yangın merkezden kenara doğru yayılmağa devam etmektedir. Yine, sık sık İzmir yönüne geçen trenler, Türk ordusunun yaklaştığı izlenimini verse de, ordu gelene kadar şehrin bütünüyle yanmış olacağı da anlaşılıyordu. Hala, şehirdeki yangını yaymaya, yanmayan yerleri de tutuşturmaya çalışan Rum ve Ermenilerin, bomba ve paçavralarla mahalle aralarında dolaştıkları görülüyordu. Yangının yeni tutuşturduğu mahalleler halkı da dağa sığınmak zorunda kalıyordu. Şehirdeki halk arasında, Yunan askerlerinin dağa sığınan halkı, iki koldan sararak katledeceği söylentisi de yayılıyordu. Çekilen Yunan ordusunun şehirdeki yağma ve katliamı ise aralıksız devam ediyordu. Halkı umutlandıran tek şey, Türk ordusuna ait tek kanat olarak adlandırılan bir uçaktan şehre atılan

kağıtlarda, düşmanın perişan edildiği ve ordunun yakında olduğu müjdesinin yer almasıydı (Yörükoğlu, 2002, 133-145).

Yanarken Kurtulan Manisa

Saruhan sancağı veya bugünkü şekliyle Manisa ili çerçevesinde, en uzun süre işgal altında kalan yer Manisa şehriydi. Şehir, Yunan desteğindeki Ermeni ve Rumlardan oluşturulan müfrezelerin başlattığı yangın sürerken, 8 Eylül 1922’de işgalden kurtarıldı (Sarıhan, 1996, 636,640,642,645). Şehir halkı canını kurtarabilmek için Manisa/Spil dağı yamaçlarına sığınmaktan başka çare bulamamıştı. Şehri ateşe veren yangın taburları bununla yetinmeyerek, dağ yamacına sığınan çaresiz insanları da katletmeye yönelmişti. Dağ yamacını iki yandan sarmaya yöneldiği sırada, Türk ordusu Manisa’ya girmiş ve bu korkunç niyet sonuçsuz kalmıştı (Us, 1964, 62; Su, 1982, 81). Manisa’yı kurtaran Süvari Tümeni’ne bağlı birliğin komutanı M. Seyfettin (Çalbatur) Bey’di. Bu Tümen’in 14. Süvari Alayı’na bağlı süvariler yanmakta olan Manisa şehrine doğu ve kuzey yönlerinden yaklaşmaya çalışırken, Yunan ordusunun artçı birlikleriyle piyade savaşına girmek zorunda kalmıştı. Hatta bu muharebe sırasında üç şehit vermişlerdi (Köklü, 1976, 94-95). Şehre giren süvarileri, dağlara sığınmak zorunda kalan veya hala şehirde yangınla boğuşan Manisalıları karşılamıştı. Yangından ve ölümden kaçmak için şehri boşaltan halk, iki gündür yüzyılların mirası şehrin küle dönmesini dağlardan ıstırap içinde izledikten sonra, süvariler eşliğinde Manisa’ya dönmüştü. Şehir, yıkıntılarında hâlâ dumanların tüttüğü bir kül ve enkaz yığını halindeydi (Aksakal, 1986, 18-22).

Türk ordusunun süvari birlikleri, 8 Eylül günü önce şehrin çevresindeki bağlarda, sonra şehir içinde mevzilenmiş olan Yunan askerleriyle çatıştı. Beklenenden uzun süren bu çatışmalar, kaçmaktan başka çaresi olmayan Yunanlıların, şehri tamamıyla yok etme niyetinin göstergesidir. Bu çatışmalarda yer alan ve o tarihlerde teğmen rütbesinde bulunan Seyfettin Çalbatur, şunları söylüyor: *“Sokak muharebesinin heyecanımızı en yüksek dereceye çıkardığı bu anda büyük bir binanın köşesini dönünce şehrin önümüzdeki kısmında başlamış olan yangınların, korkunç gürültü, çatırtılarla alevlerini sokaklara yayarak geçilmez halde yangın gürültülerine karışan kadın feryatları beni de şaşkına çevirmişti. Şehrin merkezine doğru biraz daha ilerleyince alev dumanlarının kapladığı sokaklardan düşmanın dağınık ve perişan bir halde kaçtıklarını gördüm. Biraz sonra da bunları takip eden bağlar bölgesindeki birliklerimden bir manga erimizin ayakta ateş ederek ve binaları siper alarak ilerlediklerini gördüm. //Önümüzde düşman kalmamıştı. Yerlerde yatan zavallı öldürülmüş halkımızın cesetleri, yaralı erkek ve çocukların inilti ve feryatları arasında muhtelif istikametlerden şehre girmeye başlayan birliklerimizle birleştik... (Aksakal, 1986, 118-119).”*

Yangından kısa bir süre sonra yayımlanan resmi bir kitapta, Manisa yangını hakkında verilen genel bilgilere göre, Yunanlılar her tarafa olduğu gibi Anadolu’nun bu zengin şehrinde işgal başlangıcından beri uyguladıkları mezalimi, şehri boşaltmadan birkaç gün önce büsbütün artırmışlar ve bu kanlı imha ve yakma siyaseti, talihsiz Manisa şehrinin yanması ve binlerce nüfusun ve milyonlarca liralık milli servetin yok olmasıyla neticelenmiştir. Yunanlılar şehri yakmazdan iki gün önce, yağmacılığa başlamışlardır. Bu süre içinde yükte hafif pahada ağır her tür eşyayı yağma ettikten sonra, ilk yangını 5 Eylül Salı akşamı Malta semtinde çıkarmışlardır. Bu yangın, yayılmadan halk tarafından söndürülmüştür. Fakat şehir ertesi sabah Yunan Merkez Komutanı’nın idaresindeki kundakçı müfrezeler tarafından, birkaç noktasından birden tutuşturulmuştur. Bu kez yangını söndürmek mümkün olamamış ve Anadolu’nun Bursa’dan sonra en zengin ve mamur bir şehri olan Manisa, bir gece içinde mahvolmuştur. Halktan bazıları kaçamayarak yangın alevleri arasında şehit olduğu gibi,

bazıları da yangını söndürmek istediği için, Yunan askerleri tarafından öldürülmüştür. Geri kalan halk da, yangından bir iğne kurtaramadan dağlara kaçmak zorunda kalmıştır. Manisa şehrinde yangından kurtulmuş ev miktarı, hemen yok denilecek kadar azdır (AYVZ, 1338, 99-100).

Manisa 3 yıldan fazla süren Yunan işgalinden, 8 Eylül 1922 tarihinde kurtulmuştu. Ama, artık şehrin büyük bir bölümü yoktu. Yangından tam 96 yıl sonra, bu yangının metinlerle izahı yapılamayacak kadar apaçık, korkunç görüntüleri ortaya çıktı. O tarihlerde kullanılmaya başlayan, otokrom renkli fotoğraf tekniği ile çekilmiş görüntülerin dijital kopyaları, Albert Kahn Müzesi kanalıyla artık gözlerimizin önündedir (Tekin, 2018, 45-65). Bu yangından tam dört ay sonra Manisa'da çekilen 63 fotoğraf, yangının hangi boyutlarda olduğunu, çok daha açık şekilde anlatmaktadır (Foto 1,2,3).

Bu yangının halk arasındaki adı, “Yunan Yangını”, “Büyük Yangın”, “1922 Yangını” veya “Manisa Yangını”dır. Fakat, resmi kayıtlardaki adı, “Harîk-i Hâil”dir. Kurtuluştan kısa bir süre sonra, Manisa'da yayınlamaya başlayan *Saruhan* gazetesindeki resmi ilanlarda, yangından bu ifadeler kullanılarak söz edilmektedir (Saruhan, 1923, 2). “Harîk-i Hâil”in bugünkü tam karşılığı, “korkunç yangın”dır. Yangının diğer adlandırmaları yanında, bu adlandırmanın, olayın boyutunu ifade anlamında, daha gerçekçi olduğu söylenebilir.

Yangın Mağdurlarının Gözlemleri

Yangın sonrasında, mağdurların durumunu tespit için bir form hazırlanmış ve tespitler bu formlara kaydedilmiştir. Tespit formlarının, arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Ocak-Şubat 1923 tarihlerinde düzenlendiği söylenebilir. Arşivdeki kayıtlara göre, formun başlığı “Yunan İşgali Dolayısıyla Zarar ve Ziyana Duçar Olan Muhacir ve Mültecilere Aid Beyanname” şeklindedir. Buradaki muhacir ve mülteci kavramı, işgal ve yangın dolayısıyla, kenti terk etme mecburiyetinde kalanlar için kullanılmıştır. Evlerini ve eşyalarını yangında kaybeden aileler, yakın köylere, başka mahalle, kasaba veya kente geçici olarak yerleşmek zorunda kalmışlardır. Cumhuriyet Arşivi'nde bu başlığı taşıyan beyannamelerden, Manisa yangını mağdurları tarafından doldurulmuş ve şimdilik tespit edilmiş belge sayısı sadece 40'tır. Bu 40 beyannameden 33'ü Hüsrev Ağa, 5'i Deveciyan, 1'i Dilşikar ve 1'i de İvaz Paşa Mahallesi sakinlerine aittir. Özellikle, mağdurların kayıplarını tespit için hazırlandığı anlaşılan beyannamelerde, az da olsa yangının boyutlarına ilişkin bilgiler bulunmaktadır.

Beyannamelerdeki ifadeler benzer ve bazen de bozuk olabilmektedir. Yangın mağdurlarına ait olduğu ve ilk elden bilgi oldukları için derlenmesini uygun gördük. Şimdilik ulaşılabilen bu 40 beyannameden istatistiki veriler de derlenebilir. Biz daha çok yangının ne zaman, nasıl başladığı ve nasıl sonuçlandığına ilişkin beyanları derledik. Böylece, yangını yaşayan ve mağduru olan insanların tanımlamaları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Manisa şehrinin doğu kısmında yer alan ve bugünkü adı Ege mahallesi olan Deveciyan mahallesinden Hasan oğlu Mehmed, “harikin şiddet-i sirayeti ve Yunan şakilerinin zalimane taarruzatından sonra Manisa kurbündeki dağa iltica etmek suretiyle tahlis-i hayat edilebilmiş ve yanımda hiçbir eşya getirilememiştir”; aynı mahalleden Mehmed oğlu Ali Rıza, “zalim Yunanlılar tarafından Manisa kasabası kamilen tûrab olmuştur”; aynı mahalleden Sünnetçi Hüseyin Efendi, “beraberimde yaşadığım biraderim Vehbi ve mahdumum Ali, zalim ve gaddar Yunanlıların memleketi esna-yı tahliyesinde ... ve isimlerini anıf-ül-beyan zikir eylediğim iki nüfusu, feci ve vahşi bir surette şehid etmişlerdir. Gördüğüm zulüm ve vahşetten ürkererek bilmeceburiye dağa iltica edebildim ... mahallemizdeki bilumum mebanî-i resmiye Yunanlılar tarafından ihrak edilmiştir”; aynı mahalleden

Yusuf Usta zevcesi Hamide Hanım, “Mahallemizdeki bilumum mebani-i diniye ve mebani-i adiyeye tamamen Yunanlılar tarafından ihrak edilip meskun mahal kalmamıştır”; yine aynı mahalleden Şerif oğlu Abdurrahman, “Manisa on iki bin hane iki bin beş yüz dükkan ve kırk beş bin nüfusu havi bir şehirdir” (BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 40-40-4-1/1; 3/2; 5/3; 7/4; 9/5) demektedirler.

Şehrin doğusundaki Çatal mezarlığına bitişik olan Dilşikar mahallesinden Abdürrahim oğlu Ali Usta hakkında, “Yunanlılar tarafından muhterik olan hanesiyle sandık eşyaları ve sairesi” ifadesi kullanılmaktadır. Şehrin Çaybaşı deresinin batı kıyısında yer alan İvaz Paşa mahallesinden Tahir Efendi ise, “Yunan işgali dolayısıyla hicrete mecbur olup bir güne eşya getiremediği”ni belirtmektedir (BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 40-43-14-3/2; 1/3).

Serabat deresinin batı kıyısında yer alan Hüsrev Ağa mahallesinden İbrahim oğlu Mustafa, “Yunan askerlerinin hezimet ve mağlubiyet-i kahhariyesi sırasında yerli Rumların iştiraki ile uğradığımız tecavüzat üzerine on yaşındaki kerimem Naciye korkusundan vefat etmiştir.” “Manisa’da ika edilen harik üzerine dağa kaçtığımız sırada Yunan askerleri bize hücum ve takip ve silah atarak taarruz ettiler ve annemin üzerinde bulunan üç yüz lira ... takım altınlarını gasp ettiler ve iki yüz lirayı da üzerimizden aldılar.” “Düşmanın en şeni ve en feci mezalim ve tecavüzatına maruz kalan Manisa şehri hemen kamilen denilecek surette yerli Rumlar ile Yunanlılar tarafından ihrak edilmiştir. Manisa on beş bin haneyi ve yetmiş bin nüfusu havi idi” demektedir. Hüsrev Ağa mahallesinden İsmail Usta, “Manisa yangını zamanında 4 Eylül sene 338 tarihinde haneden ovaya kaçıp canımızı kurtardık”; aynı mahalleden Arap Maksud kızı Fatma, “Binaya Yunanlılar ateş verdiği fi 4 Eylül sene 338 tarihinde çırılçıplak dağa kaçtım eşya bir şey götürmedim”; aynı mahalleden Hatice Hanım, “Yunanlılar Manisa’ya ateş verdiği fi 4 Eylül sene 338 tarihinde ...”; aynı mahalleden Ali Efendi oğlu Hilmi, “harik zamanında kendimi bağda buldum ve yanımda hiçbir eşya getiremedim”; aynı mahalleden Mehmed Ağa oğlu Halil, “memleket ve mahalledeki hanelerin ihrakına başladıklarından haneden fi 7 Eylül sene 338 tarihinde müfarekata mecbur olduk ve beraberimizde eşya ve saire götürebilmeğe vaktimiz olmadı dağa firar ettik”; aynı mahalleden Mehmed Ali oğlu Mustafa, “fi 7 Eylül sene 338 tarihinde Manisa Hüsrev Ağa mahallesinde kain hanesinin Yunanlılar tarafından ihrak edilmiş olmasından ve mahalle-i mezkurede kain diğer hanesinin dahi bu suretle muhterik olmasından bir şeyi kurtarılamayarak Hacıhaliller karyesindeki hanesine nakil ve azimet eylediği”; aynı mahalleden İmamoglu Salih, “hanem muhterik olduğundan Tatar mahallesine gittim hiçbir eşya götüremedim kendim ovada idim”; aynı mahalleden Hafız Ömer Efendi oğlu Mustafa Efendi, “Manisa şehri mebani-i diniye ve resmiye ile maan Yunan asakiri ile yerli Rumlar tarafından duçar-ı tazyik ve tecavüz olmuştur. Hasarat azimdir”; aynı mahalleden Mehmed oğlu Mustafa, “kainvaldesi Şerife Yunan askerleri tarafından şehiden muhterik olmuştur fi 5 Eylül sene 1338”; aynı mahalleden Hüseyin kerimesi Hadice, “Yunanlıların memlekete ihrak ve katliam etmelerinden dolayı dağa firar ettim”; aynı mahalleden Hüseyin oğlu Mehmed, “fi 5 Eylül sene 338 tarihinde Yunanlılar tarafından ihrak edilen hanemizden dağa firar edebildim”; aynı mahalleden, Menemenlizade Mustafa oğlu Hafız Mehmed, “fi 5 Eylül 338 tarihinde Yunanlıların memlekete ihrak ettiklerinden ve hanemizden çıkarıp İzmir’e sevk ettiler”; aynı mahalleden Mustafa Nuri Efendi, “fi 7 Eylül 38 tarihinde Yunan tarafından ihrak edilip bu meyanda Altunpazarı’ndaki dükkanım ve iki bab hanemin müteharrik olmasıyla Horos karyesine hicret edip elyevm karye-i mezburda mukim bulunmaktayım”; aynı mahalleden Hafız Hüseyin zevcesi Hatice, “damadım Sünnetçi Yusuf Usta mahdumu Vehbi ve torunum Ali zalim ve gaddar Yunanlılar memleketi esna-yı tahliyesinde feci bir surette şehit etmişlerdir” “hain Yunanlılardan gördüğüm zulüm ve vahşetten dolayı dağa iltica ettim”; aynı mahalleden Hacı Ahmed oğlu Mustafa, “5 Eylül 338 tarihinde Yunan askerleri ile yerli Rumlar tarafından hanem ve eşyası muhterik olmuştur.” “Manisa şehri Yunan askerleri ile yerli Rumlar tarafından mebani-i diniye ve resmiyesi ile maan duçar-ı taarruz ve tecavüz

olmuştur”; aynı mahalleden Hacı Ömer oğlu Hafız Hüseyin, “fi 5 Eylül 338 tarihinde Yunan askerleri ve yerli Rumlar tarafından hanem ve eşya ve sairem muhterik olmuştur” “Manisa şehri umum Yunan ve yerli Rumlar tarafından mebanî-i diniye ve resmiye ile duçar-ı tecavüz ve taarruz olmuştur”; aynı mahalleden Mustafa oğlu Hüseyin, “Manisa şehri umum Yunan ve yerli Rumlar tarafından mebanî-i diniye ve resmiye ile duçar-ı tecavüz ve taarruz olmuştur”; aynı mahalleden Osman oğlu Mehmed, “Yunanlılardan darp ve hakaret görmüş isem de başka bir muameleye maruz kalmadım.” “5 Eylül 338 tarihinde Hüsrev Ağa mahallesindeki hanem ve derununda bulunan eşyalarım muhterik olmuştur”; aynı mahalleden Nasuh oğlu Ahmed, “Esna-yı harikte firar ederken askerlerin tecavüzüne maruz kalıp gerek kendim ve gerekse ailem dögölüp ve yere yatırılıp para istemek suretiyle ziynet ve nukud-ı mevcudum ile üzerimdeki elbiseyi dahi aldılar”; aynı mahalleden İsmail oğlu Osman, “Bizzat Yunanlılar tarafından şiddetle darp edildim.” “6 Eylül sene 38 tarihinde vukuunda şehir haricine çıkıp hanem de bilahare kamilen muhterik olduğundan Manisa’da Dere mahallesine müsteciren nakl etdim.” “Bir iki cami ile kabil-i iskan olacak derecede köhne ve harap bin kadar hane müstesna olmak üzere on beş bin haneyi mütecaviz ve nüfus-ı umumiyesi tahminen yüz bine karib Manisa şehri Yunanlılar ve yerli Rum ahali tarafından esna-yı tahliyede kamilen ihrak edilmiştir”; aynı mahalleden Hüseyin oğlu Mehmed, “Felaket anında umum meyanında maa aile şehri terk ederek kaçtık.” “Şehir dahilinde bilumum mebanî-i resmiye ve ticarete ait mağaza ve çarşı ve mebanî-i diniyenin kısm-ı azamı Yunan askerleri tarafında kasten ihrak edilmiştir. Zarar ve ziyan müthiştir”; aynı mahalleden Rençber Mehmed, “Hanemin önünde Yunanlı ve yerli Rumların ricatinde ordugah idi. Hanemden kendilerine lüzum olan eşya ile 1.200 askılık kavun ile 4 çuval ve saire gibi birtakım yenecek ve götürülecek eşyayı kamilen almışlardır”; aynı mahalleden Hacı Mustafa oğlu İbrahim, “Manisa şehri Yunan askerleri ile yerli Rumlar tarafından mebanî-i diniye ve resmiye ile maan duçar-ı zulüm ve tecavüz olmuştur. Hasarat azimdir. Manisa’da on dört bin miktarı hane ve dört bin miktarı dükkan olup kırk bin miktarında nüfus vardır”; aynı mahalleden Hacı Mustafa oğlu Hafız Ahmed, “Bir hane ve bir dükkan Yunanlılar tarafından ihrak edilmiştir ve hane derununda bulunan Yunanlılar tarafından ihrak edilmiştir” (BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 40-40-2-1/1; 3/2; 5/3; 7/4; 9/5; 11/6; 15/8; 17/9; 19/10; 21/11; 23/12; 25/13; 27/14; 29/15; 31/16; 33/17; 41/21; 45/23; 47/24; 53/27; 55/28; 57/29; 59/30; 61/31; 65/33).

Yangınzedelere Hükümet Yardımı

Yangın mağdurları yalnızca Manisa ile sınırlı değildi. Bu yüzden yardım çabaları bütün yangınzedeler çerçevesinde yapılmaktaydı. Günün şartları dikkate alındığında, hem kurtuluşun gerçekleşmesi, hem yangınlarla mücadele ve ardından da mağdurlara yardım çalışmalarının, sınırlı imkanlarla sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu çabaların da yetersiz kaldığı görülüyor. Nitekim Saruhan mebusu Süreyya Bey, 17 Ekim 1922 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti Reisi, yani Başvekil’e gönderdiği bir telgrafla, “Saruhan livası halkının hazin bir sefalet içinde ve pek acınacak bir halde bulunduklarını” bildirmiştir. Bunun üzerine, 24 Ekim’de “Maliye, Dahiliye, İktisat ve Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye vekaletlerine” bir yazı gönderilerek, “serapa çıplak bulunan halkın soğuktan muhafazası için fazla miktarda battaniye sevk ve mevsimi geçmeden liva aşar anbarlarına ahaliye ihtiyaç nisbetinde tohumluk ve yemeklik ve alat-ı ziraiye tevzii rica edilmekle icabının acilen ifa” sı istenmiştir (BCA, 30-10-0-0/MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, 80-529-9-8).

Yangının yarattığı en büyük sorun şüphesiz konut sorunudur. Bu yüzden Manisa ve Aydın çevresinden İzmir’e doğru bir göç dalgası ortaya çıkmıştır. Bu durumu İzmir’de yerinde gözlemleyen Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine, 28 Ekim 1922’de bir yazı göndererek, bu göçün iki mahzura yol açtığını belirtiyor. İlki bağ ve bahçelerin

sahipsiz ve bakımsız kalması, ikincisi ise şehrin bir iâşe, yani yiyecek buhranına maruz kalması. Göçün yalnız meskensiz kalmaktan da kaynaklanmadığı, terk edilmiş evlerde bedelsiz kalmak ve eşyalarından daimi olarak yararlanmak ümidinin de büyük etkisi olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla üretici konumundaki bir kısım halkın, tüketici sınıfına dahil edilmesi anlamına gelen bu durumun, memleketin ziraat ve iktisadi hayatı için büyük zararlara yol açacağından, engellenmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu yüzden hükümet yardımlarının yerinde yapılmasını ve İzmir'e nakl-i haneye izin verilmemesini istiyor. İcra Vekilleri Heyeti Reisi de 1 Kasım 1922 tarihinde Dahiliye Vekaleti'ne bir yazı göndererek, aynı bilgileri naklediyor ve göçe engel olunması için acil önlem alınmasını istiyor (BCA, 30-10-0-0/MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, 140-4-13-2/1; 2/2-3).

Yangınzede veya istilazedelerin sorunları, bir yıla yakın süre geçmiş olmasına rağmen çözülememiştir. Konu, 21 Ağustos 1923 tarihinde TBMM Riyaseti'ne gönderilen bir tezkere ile gündeme gelmiştir. Konuyla ilgili olarak, Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti 12 Eylül 1923 tarihinde şu bilgileri veriyor: *“Yunan işgaline maruz kalan mahallerde bazılarında tamirat ve inşaat icrası ve açıkta bulunan ahaliye numuneleri veçhile haneler inşası maksadıyla geçen sene beş yüz bin lira tahsis edilmiş”* olduğu, *“işbu tahsisat bilhassa açıkta kalan ve muhtac-ı muavenet ve ibate bulunan halkın temin-i iskanları maksadına matuf olduğu cihetle, bu sene zarfında aynı maksatla miktar-ı kafi tahsisat”* sağlanmaya çalışılacağı vurgulanıyor. *“Havali-i müstahlasadaki tahribatın azameti muvacehesinde hakkiyla imarat vücuda getirilmesi pek çok para sarfına mütevakıf”* olduğu için, *“ancak tedrici bir imarat ve tekamülün ve en zaruri ihtiyacat-ı iskaniyenin temini için bu sene zarfında miktar-ı kafi tahsisat istihsali maksadıyla mülhakattan celp olunan cedavel ve malumattan istinbaten havali-i mezkurede vukuubulan tahribatın derece ve miktarına ve yalnız muhtacın hanelerinin inşası için mahallerinden talep olunan tahsisata”* ilişkin listenin ekte verildiği belirtiliyor. Ekte verilen listede, Saruhan sancağına ait yalnızca Alaşehir, Eşme ve Salihli kazalarıyla ilgili bilgiler bulunduğu, Turgutlu ve Manisa'nın yer almadığı görülüyor (BCA, 30-10-0-0/MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, 5-30-37-2/1; 5/4; 12/11; 21/20).

Maliye Vekili'nin 28 Ekim 1923 tarihli yazısına göre, *“Manisa sancağı ve mülhakatında istilazedelere meccanen hane ve baraka inşası için 338 senesinde liva-i mezkura verilen tahsisattan ibaret sarf-ı bakiyye kalan on altı bin altı yüz elli liranın sene-i haliyede sarfı için”* liva muhasebeciliğine havale edildiği belirtilmektedir. Bu arada Manisa'da açıkta bulunan elli aileye, İstasyon civarında baraka yapılması için tahsisat istenmiş, Saruhan Vilayeti'ne 1 Kasım 1923 tarihinde bir yazı gönderilerek ve söz konusu havaleden söz edilerek, *“bu takdirce orada havale mevcut bulunduğundan inşaata germi verilerek mezkur barakaların inşa ve ikmali hususunda sarf-ı himmet buyurulması”* istenmektedir. Dahiliye Vekaleti'ne de bir yazı gönderilerek, *“muhasebede havale mevcut olduğuna göre inşaata germi verilerek barakaların tesri-i ikmaliyle istilazedelerin sefaletten bir an evvel kurtarılmaları Saruhan mutasarrıflığına yazıldığı”* belirtilmiştir (BCA, 272-0-0-11/İSKAN, 16-68-10-1/1; 2/2; 3/3). Bu yazışmalar, yangın felaketinin hemen sonrasına aittir. Sonraki yıllarda da yangının olumsuz etkileri sürecektir.

Kızılay'ın Yardımları

Yangın ve benzeri felaketler için, bugün olduğu gibi o tarihlerde de, en önde gelen yardım kuruluşu Hilal-i Ahmer yani Kızılay'dır. Nitekim Saruhan mebusları ve İzmir Hilal-i Ahmer yönetimi, 17 Ekim 1922 tarihinde “Ankara Hilal-i Ahmer Murahhaslığı”na bir yazı göndererek, İzmir, Saruhan ve Aydın livaları dahilinde üç yüz binden fazla felaketzede bulunduğu, bunların başlarını sokacakları bina, karınlarını doyuracak ekmekleri olmadığını, şimdilik basit ihtiyaçlarının karşılandığını, gönderilen bazı yardımların ihtiyaç duyulmayan

şeyler olduğunu, kış yaklaştığı için öncelikle yorgan, yatak ve battaniye gibi acil ihtiyaçların gönderilmesini, sonra kereste ve çivi gibi şeylerin gönderilmesinin sağlanmasını talep etmişlerdir (Çelik vd, 2019, 287-288).

Hakimiyet-i Milliye'nin 15 Kasım 1922 tarihli haberine göre, işgalden kurtarılan felaket bölgelerine yardım heyetleri gönderilmektedir. Bu heyetlerden birisi de On Birinci İmdad-ı Sıhhi Heyeti'dir. Heyet İstanbul'dan getirdiği 500 çuval un, 2.000 takım elbise, 4.265 don ve 4.279 gömlek, 370 tava ve sair eşyayı Manisa, Kasaba, Salihli ve Alaşehir'de dağıtmıştır. Heyet tekrar eşya talep etmiştir. Bu merkezlerde birer de dispanser açılarak hastalar tedavi edilmiş, ilaçları ücretsiz verilmiştir (Dokumacı, 2019, 197-198).

Yangın felaketinin boyutları o kadar büyüktür ki, yardımlar çok yetersiz kalmaktadır. Nitekim çaresiz kaldığı anlaşılan Saruhan mutasarrıfı, 7 Ocak 1923 tarihinde *"Ankara Hilal-i Ahmer Heyeti Merkez-i Umumisi"* ne bir yazı göndererek, hem yangınzedelerin durumunu anlatmış ve hem de yardımların artırılmasını istemiştir. Mutasarrıf, Yunanlılar ve hempalarının Saruhan livası dahilinde 24.000'den fazla evi yaktıklarını veya tahrip ettiklerini söylüyor. Ayrıca, *"kadın ve genç kız ve çocuklar da dahil olduğu halde on binlerce masum şehit ve ifna edilmiştir. El-yevm yüz bini mütecaviz halk hanümansuz (ev bark yakan) bir felaketin"* mağduru durumunda olduğunu belirtiyor. Kızılay heyetinin nüfus başına ancak bir-iki kilo un verebildiğini ve bunun asla ihtiyacı karşılamadığını vurguluyor. *"Müthiş bir sefalet içinde kalan ve en iptidai ihtiyacatını tesviyeden mahrum olan bu kitle-i halk için,"* Saruhan Mebusu Necati Bey'in girişimiyle, 70.000 liralık bir nakdi yardım taahhüt edilmekle beraber, bunun 40.000 liradan fazlasının, İzmir Hilal-i Ahmer merkezinde durduğunu söylüyor. Mutasarrıf, bu meblağın kullanılması için gerekli iznin verilmesini istiyor. *"Kış bütün biaman sefaletleri ile henüz önümüzdedir"* diyerek, aslında bu miktarın on beş misli yardım gelse, yine de yetersiz kalacağını, bir an evvel binlerce yetimin ve dul kadının hayat ve sağlığı için bu paranın kullanılmasını talep ediyor. Ayrıca, *"Saruhan livasının kimsesiz şehit yetimlerinden ellisini merkez livadaki Sultani'nin üst katındaki geniş yatakhaneleri de iskan ederek bunların bir tarafından talim ve terbiyesini diğer taraftan iâşe ve himayesini temin etmek istiyoruz"* diyen mutasarrıf, bunun için iki bin liralık borca boyun eğildiğini, oysa halkın gözü önünde yapılacak yardımın, *"ahlaki kaidesi muhtaç-ı izah değildir"* diyor (Mert, 2020, 667).

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kendi yayınına göre, İzmir ve Manisa havalisinde görevlendirilmek üzere, *"İzmir-Manisa Heyet-i İmdadiyesi"* oluşturulmuştur. Bir reis dört doktor ve üç memur ile diğer görevlilerden oluşan heyet, 1922 Eylül ortasında göreve başlamıştır. Heyet yanında götürdüğü sağlık malzemelerini, hububatı ve giyecekleri Manisa, Kasaba, Salihli, Alaşehir ve Eşme'ye dağıtmak üzere göndermiştir. Yunan işgalinden önce 77.026 ev ve 99.500 nüfusu olan felaket bölgesinde, işgal sonrasında bu nüfustan 43.000 kişinin eksildiği ve çekilirken de 25.236 evin yakıldığı ve tahrip edildiği heyet tarafından yapılan inceleme ile anlaşılmıştır. Heyet, halkın kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek hale gelene kadar yiyecek, kıyafet ve sağlık yardımı yapmıştır. Ev ihtiyacı için gereken bilgiyi merkez yönetimine vermekle yetinmiştir. Heyet, dokuz ay süren faaliyeti süresince İzmir, Manisa, Salihli, Alaşehir, Eşme havalisi köylerine 245.723 kilo un, 91.731 kilo fasulye, 14.831 tane battaniye, 34.343 tane kadın ve erkek elbisesi, 57.450 tane don-gömlek, 25.846 çift çorap, 3.685 fanila, 5.899 çift ayakkabı, 2.308 fes, 60.470 parça muhtelif çamaşır dağıtmıştır. Çocuklara mahsus olarak, 500 kilo pirinç ve 828 kutu süt hülasesi da dağıtılmıştır (Rapor, 1339, 92-93).

Heyet'in kurup idare ettiği sağlık kuruluşları ise; Turgutlu'da 20 yataklı bir hastane, bir dispanser, Alaşehir'de 20 yataklı bir hastane, bir dispanser, Manisa merkezi tarafından

kurulup, heyetçe idare edilen 30 yataklı bir hastane, bir dispanser, Salihli’de bir dispanser. Bu sağlık kuruluşlarının tedavi ve ilaçları ücretsiz olup, hasta sayısı 26.000’i aşmıştır (Rapor, 1339, 94).

Tablo 1: Hilal-i Ahmer Cemiyeti Manisa Heyeti

Reis	Müftü Alim Efendi	Hilal-i Ahmer	Orhan Bey
		Operatörü	
Aza ve kasadar	Çiftlikli Mehmet Çavuş	Tabip	Naci Hikmet Bey
Aza	Bakkalzade Hacı Mustafa Efendi	Eczacı	Ali Bey
Aza	Adanalızade İsmail Kemal Efendi	Eczacı	Şevket Bey
Aza	Yarhasanlar mahallesi Muhtarı Hasan Efendi	Katibi	Mehmet Ali Efendi
Aza	Haşımzade Tevfik Efendi	Ambar Memuru	Mehmet Efendi
Aza	Arnavutzade Mehmet Efendi	İdare Memuru	Mehmet Nuri Bey (fahridir)
		Tevzi memuru	Mustafa Efendi

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, felaketzedelere daha iyi ulaşmak için bir heyet de Manisa’da oluşturmuştur. 16 Kasım 1922’de oluşturulan Hilal-i Ahmer Manisa Heyeti’nin (Tablo 1) başına Müftü Alim Efendi getirilmiştir (Mert, 2020, 666).

Yangın Felaketinin Bilançosu

Kurtuluşan sonra Saruhan Sancağı Mutasarrıflığı tarafından 1922 Kasım ayı ortalarında, Müftü Âlim Efendi Başkanlığında, Tedkik-i Fecâyî ve Mezâlim Komisyonu oluşturulmuştur. *Yeni Saruhan* gazetesinin ilk sayısında yer alan bilgilere göre, Mutasarrıf Aziz Bey’in fahri başkanlığındaki komisyon şu kişilerden oluşmaktaydı: 1- Müftü Âlim Efendi, 2- Çelebi Mehmed Celaleddin Efendi, 3- Reji Dava Vekili İsmail Hakkı Bey, 4- Said Âli Efendi, 5- Mekteb-i Sultânî Tarih Muallimi Mehmed Nuri Efendi, 6- Pomaklızâde Reşad Bey, 7- Hacı Muslihâde Muammer Bey, 8- Baytar Receb Bey, 9- Polis Komiser Muavini Ahmed Hilmi Bey (Bilgi, 2005, 20).

Mutasarrıf Aziz Bey’in, 21 Kasım 1922 tarihinde M. Nuri Yörükoğlu’na, gönderdiği yazıda, “*Livanın işgal müddetince Yunanlılar tarafından vukua getirilen hasarat, mezalim ve fecâyîin tahkiki zımnında Müftü Âlim Efendi Hazretlerinin riyaseti tahtında bir komisyon teşkil edilmiş ve zât-ı behiyyeleri de mezkûr komisyona aza intihap edilmiş olduğunuzdan eyyam-ı muayyenede bil’içtimâ fecâyîin sebt-i defter olunmasını rica ederim efendim*” denilmektedir (Yörükoğlu, 2002, 13). Bu girişimden, Yunan zulüm ve facialarının, 1922 sonlarından itibaren tespit edilmesine çalışıldığı anlaşılmaktadır. Tespit edilen mezalimin, Siyah Kitap adıyla yayımlanması tasarlanmışsa da bu gerçekleşmemiştir. Kitabın bir kısmı, Nuri Yörükoğlu tarafından, o

tarikhlerde Manisa’da yayınlanan *Yeni Saruhan* gazetesinde tefrika edilmiştir. Kitap ve gazetenin koleksiyonu günümüze ulaşmadığı için, içeriği ve dolayısıyla heyetin tespitleri bilinmemektedir.

Buna rağmen yangının bilançosuna ilişkin bazı yayınlar bulunmaktadır. 1923 yılında Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından yayımlan bir kitapta, yabancılardan oluşan inceleme kurulunun zayıat hakkındaki izlenimleri ve değerlendirmesi yer almaktadır. Manisa’daki durumun ele alındığı kısımda, özetle şu bilgiler yer alıyor: Manisa’da 10.700 hane, 13 cami, 2.728 dükkan, 19 han, 26 bağ kulesi, 3 fabrika, 5 çiftlik binası, 1.740 köy evi yakılmış ve 3.500 kişi ateşte yakılmak ve 855 kişi kurşuna dizilmek suretiyle öldürülmüştür. Hayatta kalanlardan 167 yaralı tedavi altındadır. Önce şehir ablukaya alınmış, sonra muhtelif noktalardan tutuşturulmuş ve hanelerinden dışarıya çıkan halk makineli tüfek ve mavzer kurşunlarıyla katledilmiştir. Yangın Çarşamba ve Perşembe günleri devam etmiş ve Cuma günü şehre giren ordu birlikleri tarafından söndürülmüştür. Yangını bizzat Miralay Yavorci ve Kaymakam Filip idare etmişlerdir. Filip şimdi İzmir’deki esirler arasındadır. Yangına bütün askerler, jandarmalar ve komiteciler katılmışlardır. Manisa merkezde 300’den fazla Müslüman kızının ırzına geçilmiş ve bunlardan birçoğunu yanlarında götürmüşlerdir. Manisa yangınının zarar ve ziyanı elli milyon lirayı aşmaktadır (AYZV, 1338, 64).

Aynı kitaptaki başka bir yazıda, yangın bilançosu hakkında özetle şu bilgiler verilmektedir: Manisa kasabasında bugün yangından kurtulmuş ev miktarı hemen yok denilecek kadar azdır. Yanan evlerin sayısı 10.600’den fazla olduğu gibi, ayrıca 2.728 dükkan, 13 cami, 19 han, 2 hamam, 3 fabrika da yangında mahvolmuştur. Bu zengin kasabanın binlerce ticari eşya depoları, içi manifatura dolu dükkanları ve her çeşit değerli eşya içeren mağazaları, yani şehrin bütün zenginliği hem yakılmış, hem de yağmalanarak yok edilmiş, yangın sırasında da halktan 2.000 Türk şehit edilmiştir. Yunanlılar kaçarken de birçok Müslümanı esir olarak götürmüşlerdir. Yarhasanlar mahallesinden götürülen 500 kişiden haber yoktur. Yaklaşık 180 Türk kızına da tecavüz edilmiştir. Manisa köylerinde de mezalim yapılmıştır. Yakılan ve halkı şehit edilen veya yaralanan köylerin sayısı 1.740’a ulaşmıştır. Çevresindeki beş büyük çiftlik de yağmalanmış ve yakılmıştır (AYZV, 1338, 99-100).

Yangınla ilgili, 29 Mart 1923 tarihinde, Bursa Valiliği’nin Garp Cephesi Komutanlığı’na verdiği “*Zayıat Raporu*”nda da bir bilanço bulunmaktadır. Buna göre, Manisa ve çevresinde ölü sayısı 3.716, yaralı sayısı 200, dayak ve işkence görenlerin sayısı 716, beraberlerinde götürülenlerin sayısı 800, ırza tecavüz sayısı 59, bakirelere tecavüz sayısı 18, çocuk düşürme sayısı 7, yakılan ev sayısı 9.116, yakılan mağaza ve dükkan sayısı 1.500, yakılan resmi bina sayısı 29, yakılan dini bina sayısı 24, yakılan köy sayısı 24, gayrimenkul zayıatının değeri 54.011.200 lira, taşınabilen mal ve eşya zayıatının değeri 76.135.800 lira ve toplam zayıat değeri 130.047.000 liradır (Yalazan, 1994, 155).

Manisa yangınıyla ilgili bir bilanço da resmi tahkikat heyetinin raporunda yer almaktadır. Halide Edip başkanlığında, Mehmet Asım, Yakup Kadri ve Falih Rıfkı’dan oluşan Mezalimi Tahkik Heyeti’nin hükümete verdiği raporda, Manisa’nın planlı bir şekilde yakıldığı, Merkez Kumandanı Yagorci ile Erkan-ı Harp Reisi Filipos’un idaresinde, göğüslerinde kırmızı işaret, başlarında siyah kalpak bulunan yangın potalarının şehri yaktıkları belirtilmektedir. Şehir ateşe verilmeden önce yerli Rum ve Ermenilerin göçe başladıkları, son gün Musevilere de izin verdikleri halde Müslümanların şehri terk etmelerini yasakladıkları vurgulanmaktadır. Yangının 6 Eylül akşamı önce kışlada, sonra çarşıda benzin dökülerek ve bombalar atılarak başlatıldığı, söndürmeye çalışanların öldürüldüğü belirtiliyor. Yangının birçok yerde birden

başlatıldığı için, halkın ancak dağa kaçarak yangından kurtulabildiği, dağa veya ovaya kaçanların soyulduğu, bazılarının öldürüldüğü, kaçamayan yaşlı, kadın ve çocukların ise yanarak can verdiği ifade ediliyor. Heyetin raporuna göre, Manisa'da dükkanlarla beraber 16.000 ev yanmış ve yalnız 1.100 ev kurtulabilmiştir. Kurtulan mahallelerin şehrin beşte biri kadar, yanan yerlerinse şehrin en mamur kısımları olduğu belirtiliyor. Yangın sırasında iki bin nüfustan fazla ölüm olduğunun tahmin edildiği, bundan önce Manisa'dan Yunanistan'a 400'ü kadın 4.500 kişinin sürgüne gönderildiğine vurgu yapılıyor. Manisa livasının yangından kaybının yaklaşık 150 milyon olduğu tahmini yapılıyor (AYZV, 1338, 10-102).

Tahkik Heyeti'nden Yakup Kadri, şehirdeki insan unsuruyla ilgili kısa bir bilançoşu şu şekilde veriyor: *"Şunu söyleyebilirim ki kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere Yunan vahşetinin kurbanları Manisa'da iki bin kişi tahmin edilmektedir ve kasaba içinde yirmi bin kişiden ancak on beş bin kişi kalmıştır. Bunlar da perişan bir haldedirler* (AYZV, 1338, 105)."

Yörükoğlu'nun kitabında yer alan ve kaynağı belirtilmeyen yangın bilançosu notları ise aynen şöyledir: *"Resmî binalardan hemen hepsi yanmıştır. 14.000'e yaklaşık evden sadece 1.180 ev kurtulmuştur. 36 dinî binadan Hatuniye, Çeşnigir, Muradiye, Sultan, Ulucami, Dervişali, Aynalı, İvazpaşa, Lalapaşa, Hacıyahya, Alan, Yarhasanlar müstesna diğerleri yanmıştır. 60 mescidin 45'i yanmıştır. 12 tekkeden Mevlevî, Kadirî, Karyagdı, Mısıroğlu, Osmanşeyh, Yarhasanlar yangından kurtulmuş, diğerleri yanmıştır. 4 kütüphaneden üçü yanmış, Karaosmanzade kütüphanesi kurtulmuştur. Şevket, Sadık, Balyoz ve Malta fabrikaları yanmış, Yaralı fabrikası kurtulmuştur. Tabakhane, Bekirağa, Mahmutbey, Aynalı, Karaköy, Dükhanönü, Güzeloğlu, Şekerci ve Malta motorları kâmilan yanmıştır. 33 medreseden iki Muradiye, iki Sultan medresesi yangından kurtulmuş, diğerleri yanmıştır. 40 adet han ve otelden kurtulanlar Kurşunlu, Yenihan ve Halit Paşa hanlarıdır. 6 hamamdan Ulucami ve Karaköy hariç diğerleri yanmıştır. İki imaretten birisi ile 4 havra, iki mektep, bir hastane yanan binalar arasındadır* (Yörükoğlu, 2002, 162)."

Uluçay ve Gökçen'in 1930'larda yaptıkları incelemeler sonucunda, yangın öncesi ve sonrasındaki bilanço şu şekildedir: Ev sayısı 11.337'den 4.000'e, dükkan sayısı 1.826'dan 279'a, han sayısı 16'dan 5'e, hamam sayısı 9'dan 5'e, cami sayısı 31'den 20'ye, otel sayısı 4'ten 0'a, mescit sayısı 35'ten 17'ye, okul sayısı 23'ten 9'a, tekke sayısı 10'dan 7'ye, resmi bina sayısı 13'ten 8'e, sinema sayısı 1'den 0'a, fabrika sayısı 5'ten 3'e, hastane sayısı 3'ten 0'a, banka sayısı 2'den 0'a düşmüştür (Uluçay-Gökçen, 1939, 75).

Yangının mekan veya şehrin mahalleleri bakımından bilançosuna bakıldığında, mahallelerin çoğunun yandığı söylenebilir. Nusret Köklü tarafından hazırlanan yangın haritası (Köklü, 1993, İkinci Kitap) üzerinden, şehrin Osmanlı dönemindeki mahalleleri dikkate alınarak bir tespit yapılmaya çalışıldığında, alfabetik olarak şu mahallelerin tamamen veya kısmen yandığı görülmektedir: 1-Alaybeyi, 2-Ali Ağa, 3-Attar Hoca, 4-Aynı Ali, 5-Baba Kuyusu, 6-Bektaş-ı Sagir, 7-Çapraslar-ı Sagir, 8-Çapraslar-ı Kebir, 9-Çengizade, 10-Danişmend Halil, 11-Derviş Ağa, 12-Deveciyan, 13-Dilşikar, 14-Ebe Kuyusu, 15-Göktaşlı, 16-Gurhane, 17-Hacı Yahya, 18-Hüsrev Ağa, 19-İbrahim Çelebi, 20-İlyas-ı Sagir, 21-İlyas-ı Kebir, 22-İmad, 23-İvaz Paşa, 24-Karahisar, 25-Kara Yunus, 26-Nişancı Paşa, 27-Saz, 28-Sultan, 29-Yahudiyan, 30-Yarhasanlar. Şehirdeki mahalle sayısı 1908 yılı kayıtlarında 56 olduğuna göre (SVA, 1326, 575), mahallelerin çoğunun yandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yangından kurtulan mahallelerin şehrin kenar mahalleleri olduğunu ve şehrin merkezindeki mahallelerin hemen tamamının yanmış olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç

İstiklal Savaşı'nın düğümü İzmir'in kurtuluşu ile çözülmüştü. Ama kurtuluşun hemen ardından çıkan yangın, hem o tarihlerde ve hem de son yıllarda, çokça tartışma konusu yapılmıştır. Ama, burada ele almaya çalıştığım Manisa yangını gibi, birçok Anadolu kentinde çıkarılmış ve kentleri yok etmiş yangınlara neredeyse hiç değinilmemiştir. Oysa, bu yangınların çoğunun, örgütlü bir yok etme çabasının sonucu olduğu, hem o tarihlerde ve hem de bugün, epeyce bilinir durumdadır. Bunca kentin yangınının bilinenden başka bir nedeni yoktur. Nitekim burada ele alınan Manisa yangınının çok açık bir şekilde Rum, Yunan ve Ermenilerden oluşan yangın postalarının çıkarıldığı, Yunan işgal kuvvetlerinin himaye ve gözetiminde başlatıldığı ve yayıldığı anlaşılmaktadır. Üstelik Yunan ordusunun bozguna uğratarak geri çekilmeye başladığı yerlerden itibaren, İzmir'e kadar uzanan hat üzerindeki hemen bütün yerleşimler aynı akıbete uğramışlardır. Bütün yangınlar önceden hazırlanan yangın postalarının marifeti değildir. Çoğu yerleşimler çekilen Yunan birlikleri tarafından yakılıp yıkılmıştır.

Bu çalışmada sadece yangın olayının ortaya konulmasıyla yetinilmemiştir. Yangın mağdurlarının neler yaşadığına da kapı aralanmaya çalışılmıştır. Yangın sonrasında mağdurların durumlarının iyileştirilmesi ve durum tespiti çalışmalarına da yer verilmeye çalışılmıştır. Konu ile ilgili kaynakların çok sınırlı olması, konunun çok boyutlu olarak ele alınmasını da mümkün kılmamaktadır. Bu yüzden mevcut kaynaklar, özellikle mağdurların ifadelerini içeren belgeler, yangının mağdurlara neler yaşattığını bir nebze olsun açığa çıkarmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, İ. DH., 409/27045, lef 2 (23 Eylül 1857).

BOA, DH. MKT., 1843/118, lef 1 (20 Haziran 1892).

BOA, Y. MTV., 262/148, lef 1 (1 Ağustos 1904).

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 40-40-2-1-33 (29.01.1923).

BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 40-40-4-1/1, 3/2, 5/3, 7/4, 9/5 (11.02.1923).

BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 40-43-14-1/3, 3/2 (1923).

BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 40-40-2-1/1; 3/2; 5/3; 7/4; 9/5; 11/6; 15/8; 17/9; 19/10; 21/11; 23/12; 25/13; 27/14; 29/15; 31/16; 33/17; 41/21; 45/23; 47/24; 53/27; 55/28; 57/29; 59/30; 61/31; 65/33 (29.01.1923).

BCA, 30-10-0-0/MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, 80-529-9-8 (31.01.1923).

BCA, 30-10-0-0/MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, 140-4-13-2/1; 2/2-3 (01.11.1922).

BCA, 30-10-0-0/MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, 5-30-37-2/1; 5/4; 12/11; 21/20 (23.08.1923).

BCA, 272-0-0-11/İSKAN, 16-68-10-1/1; 2/2; 3/3 (11.11.1923).

BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 40-40-4/5 (11.02.1923).

BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 40-40-2/1-6,8-10,13-15,17,21,24,28,31 (29.01.1923).

BCA, 30-10-0-0/MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, 133-953-1-3/1-2 (20.03.1923).

Yayınlar

Aksakal, Bedriye. (1986). *Anılarda Manisa*. Manisa: Turizm Derneği.

ATBD, (1995). *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*. 43/98 (Haziran 1994), Ankara: Genelkurmay.

ATBD, (2008). *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*. 56/121 (Aralık 2007), Ankara: Genelkurmay.

Atılğan, Yusuf. (1981). Kendileri ve Kentleri, *Sanat Olayı*. Haziran 1981. 6.

Avan, Hakkı. (2019). *İlhan Berk'in Manisa Yılları*. İstanbul: Edebi Şeyler.

AYZV, (1338). *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti İkinci Kısım: Anadolu'da Yunan Fecayii'nin Tafsilatı*. Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası.

Berk, İlhan. (1982). *Uzun Bir Adam*. İstanbul: Yazko.

Bilgi, Nejd. (2001). Manisa'da 1919 Yılında Yayınlanan Ertuğrul Gazetesi. *Türk Kültürü*, XXXIX/463, 664-669.

Bilgi, Nejd. (2005). Yeni Saruhan: Manisa'nın Malûm ve Meçhul Gazetesi, *Manisa Dergisi*, 30, 11-24.

Bilgi, Nejd. (2008). *İstiklal Yolunda Bestekar Bir Müftü Ahmet Alim Efendi*. Manisa: Manisa Belediyesi.

Çalışlar, İzzettin. (1997). *On Yıllık Savaşın Günlüğü Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*. Haz: İ. Görgülü-İ. Çalışlar. İstanbul: Yapı Kredi.

Çelik, Gülfettin, Karacakaya, Recep, Mete, Zekai, Genç, Hamdi, Bal, Faruk. (2019). *Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaşlar (Trablusgarp-Balkan-Milli Mücadele)*, Ankara: Türk Kızılay.

Dokumacı, Temel İbrahim, Küçükates, Şeref, Kiremitçi, Mahire Yazar, Rıdvanoğlu, Metin. (2019). *Türk Basınında Milli Mücadele Döneminde Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1919-1922*. İstanbul: Türk Kızılay.

Ergiydiren, Özcan. (2009). *Hayali Cihan Değer Samiha Ayverdi ile Hatıralar*. İstanbul: Kubbealtı.

Falih Rıfkı. (1338). Kasaba Harabelerinde, *İzmir'den Bursa'ya*. Dersaadet: Teşebbüs Matbaası.

Falih Rıfkı. (1338). Manisa Harabelerinde, *İzmir'den Bursa'ya*. Dersaadet: Teşebbüs Matbaası.

Gökyayla, Mehmet ve Akgüvenç, Rabia. (2020). *İşgalden Kurtuluşa Turgutlu, Yüzüncü Yılında Milli Mücadele Döneminde Manisa (Salihli-Sarıgöl-Saruhanlı-Selendi-Soma-Turgutlu)*. Ed. N. Gülmez-N. Bilgi. Ankara: Berikan.

Halide Edib, Yakub Kadri, Falih Rıfkı, Mehmed Asım. (1338). *İzmir'den Bursa'ya Hikayeler, Mektublar ve Yunan Ordusunun Mesuliyetine Dair Bir Tedkik*. Dersaadet: Akşam-Teşebbüs Matbaası.

HTM, (1966). "Siirt Mebusu Mahmud Bey'in Günlük Not Defteri Türk'ün Kaderini Değiştiren Ay", *Hayat Tarih Mecmuası (HTM)*, 2/ 7, 10-19.

- Köklü, H. Nusret. (1976). *Manisa İşgalden Kurtuluşa*, Ankara: Bizim Büro.
- Köklü, H. Nusret. (1993). *Manisa Şehir Atlası 5-8 Eylül 1922 Manisa Yangını*. İkinci Kitap. Daktilo metin.
- Köklü, H. Nusret. (2008). *Ömrümün Kısa Öyküsü Manisa*. Haz. N. Bilgi, Manisa: Manisa Belediyesi.
- Mert, Hasan. (2020). *Manisa Yangını (6-8 Eylül 1922), Yüzüncü Yılında Milli Mücadele Döneminde Manisa (Manisa Vilayeti/Manisa Merkez)*, Ed. N. Gülmez, N. Bilgi, Ankara: Berikan.
- Neyzi, Leyla. (2013). *“Ben Kimim” Türkiye’de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*. Çeviri: Hande Özkan. İstanbul: İletişim.
- Rapor. (1339). *Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından 1339 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devreye Aid Rapor*, [İstanbul]: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık.
- Sarıhan, Zeki. (1996). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*. IV. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Saruhan (1923). *Saruhan*, 30 Haziran 1923. 2.
- Satan, Ali (Der.). (2011). *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1922*. Çev. A. Angı. İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Su, Kamil. (1982). *Manisa ve Yöresinde İşgal Acıları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- SVA. (1326). *Salnâme-i Vilâyet-i Aydın 1326 Hicri Senesi*. Def’a 25.
- Tekin, Nezaket. (2018). Albert Kahn’ın “Gezegen Arşivleri” Projesinin İçeriği ve Önemi, *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 5/1, 45-65.
- Tutsak, Sadiye. (1998). *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Uşak*. İzmir: Uşak Belediyesi.
- Uluçay, Çağatay ve Gökçen, İbrahim. (1939). *Manisa Tarihi*, İstanbul: Manisa Halkevi.
- Uluçay, M. Çağatay. *Türkler Devri Manisa Şehri Kronolojisi (1313-1913)*, El yazısı metin.
- Us, Âsım. (1964). *Gördüklerim Duyduklarım Duygularım*. İstanbul: Vakıf Matbaası.
- Yakup Kadri. (1338). *Küçük Neron, İzmir’den Bursa’ya Hikayeler, Mektublar ve Yunan Ordusunun Mesuliyetine Dair Bir Tedkik*. Dersaadet: Akşam-Teşebbüs Matbaası.
- Yalazan, Talat. (1994). *Türkiye’de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922)*. II. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- Yeğinobalı, Nihal. (2000). *Cumhuriyet Çocuğu*. İstanbul: Can.
- Yörüköğlu, Nuri. (2002). *Manisa Yangını Triumvira, Vahdet-i Müsellese yahut Üç Günlük Tahrip, Altı Asırlık Bir İmar*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.

İnternet

<http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>